

Honcharenko, O. 2022. Kliuchovi antyrosiiski naratyvy u propahandystskomu dyskursi periodychnykh vydan nimetskykh okupatsiinykh zon Ukrainy (1941–1944 rr.) [Key Anti-Russian Narratives in the Propaganda Discourse of Periodicals of the German Occupation Zones of Ukraine (1941–1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6. S. 108–119. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.108>. [In Ukrainian].

Honcharenko, O. & Ivanenko, A. 2023. Retseptsiia Holodomoru 1932–1933 rokiv u praktytsi natsystyskoho okupatsiinoho rezhymu v Ukraini yak zasib formuvannia modeli istorychnoi pamiaty [Reception of the Holodomor Of 1932–1933 in the Practice of the Nazi Occupation Regime in Ukraine as a Means of Forming the Model of Historical Memory]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*. Vyp. 27. S. 183–201. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.27.281519> [In Ukrainian].

Dolhoruchenko, K. O. 2017. Vplyv natsystyskoi propahandy na pravosvidomist ukraintsviv v umovakh okupatsii [Nazi Propaganda Influence on the Formation of Ukrainian Population Legal Consciousness the under Occupation]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2. S. 90–96. [In Ukrainian].

Kurylyshyn, K. 2010. *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoï okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoi lehalnoi presy [Ukrainian Life Under German Occupation (1939–1944): Based on Materials from Ukrainian-Language Legal Press]*: monohrafiia. Kyiv: Piramida. [In Ukrainian].

Salata, O. 2016. Idei ukrainskoi literaturnoi elity na storinkakh okupatsiinoï presy 1941–1943 rokiv [Creative Activities of the Political Elite in the Conditions of the Nazi Occupation 1941–1943 Years]. *Umanska starovyna*. Vyp. 1. S. 30–35. [In Ukrainian].

Salata, O. 2014. Retrospektsiia postati Tarasa Shevchenka v okupatsiinii presi 1941–1944 rr. [Retrospection of Taras Shevchenko's Figure in the Occupation Press of 1941–1944]. *Ukraina u svitovii istorii*. № 3 (52). S. 44–53. [In Ukrainian].

УДК 271.2-754(477.81)

DOI: 10.20535/2307-5244.58.2024.309253

О. М. Федчук

ORCID 0000-0002-8494-9066

Волинська духовна семінарія

O. Fedchuk

Volyn Orthodox Theological Seminary

НЕОУНІЙНА ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

The Neo-Union Church in Volyn during the Second World War

У статті досліджено функціонування неоунійної Церкви на Волині під час Другої світової війни. Визначено стан цього релігійного руху на момент приєднання Західної України до УРСР. Простежено вплив радянської влади на закриття головних осередків неоунії наприкінці 1939 р. З'ясовано умови життя віцїлілих неоунійних парафій у роки німецької окупації. Констатовано, що 1945 р., в рамках узятого в державі курсу на повну ліквідацію унії в Україні було закрито останні неоунійні парафії на Волині.

Ключові слова: неоунія, православ'я, єпископ Миколай Чарнецький, біскуп Адольф Шельонжек, Ковель, Дубно.

The neo-Union movement, as an attempt by the Catholic Church to annex the Orthodox population of Poland, began to spread in Volyn in 1925. Despite the hopes of its ideologues, neo-Union did not gain much popularity here, with no more than twenty neo-Union centres established in Volyn before the outbreak of World War II, some of which had already ceased to exist by then. As a component of the spiritual life of Volynians in interwar Poland, neo-Union has so far attracted only a few researchers, and almost no one has focused on its development during the Second World War.

The purpose of this research is to analyze the functioning of the Neo-Union Church in Volyn during this historical period. For the first time, special attention is given to the development of the Neo-Union Church in 1941–1944, with clarified data on its life in 1939–1941. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and a critical approach to the analysis of source material, utilizing various historical and interdisciplinary scientific methods: descriptive, systemic and structural, comparative and historical, classification and systematization, statistical, and prosopographic.

The analysis of source materials revealed that by the end of 1939, the newly established Soviet government had liquidated the main missionary centers of the Neo-Union Church in Volyn: the monasteries in Kovel and Liubeshiv, as well as the seminary in Dubno. By the summer of 1941, several Neo-Union parishes had ceased to exist, and several priests had retired from the ministry. The Soviet security services played a role in this, taking measures to weaken Neo-Unionist centers. The Nazi occupation authorities, established with the beginning of the Soviet-German war, did not prohibit the development of the Neo-Union Church, but they did not help to strengthen it either. The religious movement was weakened by the lack of unity regarding administrative subordination, as well as the death of several priests. The complete elimination of the remnants of the Neo-Union Church in Volyn in 1945 was the result of a movement initiated by the authorities to bring the Uniates into Orthodoxy.

Keywords: Neo-Union, Orthodoxy, Bishop Mykola Charnetskyi, Bishop Adolf Shelongek, Kovel, Dubno.

Як одна зі складових духовного життя мешканців Заходу України 1920-х — 1930-х рр., неоунія доволі рідко привертала увагу вітчизняних дослідників. Тільки окремі сторони її побутування на Волині досліджували В.-Ю. Ковалів (Ковалів, В.-Ю. 2007, с. 271–288), Ю. Крамар (Крамар, Ю. 1998, с. 68–73; Крамар, Ю. 2015, с. 206–215), М. Кучерепа (Кучерепа, М. 2010, с. 134–141), Р. Скакун (Скакун, Р. 2007, с. 204–247; Скакун, Р. 2018,

с. 72–189), Н. Стоколос (Стоколос, Н. 1999, с. 74–89), В. Чернописька (Чернописька, В. 2016, с. 307–316). Деякі аспекти діяльності неоунійної місії висвітлено в монографіях Б. Боцюрківа (Боцюрків, Б. 2005) та Е. Бистрицької (Бистрицька, Е. 2009).

Примітно, що серед сучасних дослідників також немає спільної оцінки неоунійного руху. Як і в часи розвитку неоунії, галицькі дослідники вважають її позитивною для міжвоєнної Волині, тоді як волинські автори здебільшого дотримуються протилежної думки.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі з'ясувати причини й обставини остаточного занепаду неоунії на Волині під час Другої світової війни. Уточнено роль радянської влади в ліквідації неоунійних центрів, а також уперше висвітлено життя неоунійних громад в умовах гітлерівської окупації.

Джерельна база дослідження складається з документів, опублікованих у збірниках «Правда про унію», «Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки» та «Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944», а також збереженої у Галузевому державному архіві Служби безпеки України архівно-слідчої справи на єпископа Миколая (Чарнецького) і справ Державного архіву Волинської області (фонд Р-4 «Виконавчий комітет Луцької міської ради» й фонд Р-393 «Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації») та Archiwum Akt Nowych у Варшаві (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie).

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та критичного підходу до аналізу джерельного матеріалу. Висвітлити життя Неоунійної церкви дало змогу використання описового методу. Залучення системно-структурного методу дало змогу розглянути неоунію як цілісне явище в сукупності його елементів (окремих осередків). Порівняльно-історичний метод використано для порівняння умов розвитку неоунійних парафій у різні проміжки часу. За допомогою методів класифікації та систематизації вдалося систематизувати зібраний джерельний матеріал. Статистичний метод допоміг простежити динаміку кількісних змін у неоунійних парафіях Волині. Просопографічний метод застосовано при з'ясуванні біографій духовенства.

На меті дослідження — аналіз функціонування Неоунійної церкви на Волині протягом Другої світової війни. Відповідно до цього, в статті показано вплив більшовиків на згорання руху на Волині, акцентовано на житті останніх неоунійних осередків в умовах нацистської окупації, з'ясовано обставини остаточної ліквідації неоунії після повернення радянської влади.

Неоунійна церква (Католицька Церква східнослов'янського обряду) почала розвиватись у міжвоєнній Польщі 1924 р. з ініціативи Ватикану, де сподівалися за її допомогою підпорядкувати папі православних колишньої Росій-

ської імперії, які опинились у складі відродженої Польщі. Місцем найбільшого поширення неонуїї у країні стала Волинь, де з 1925 р. до Другої світової війни з'явилося близько двох десятків неоунійних парафій. Більшість із них виникли внаслідок невирішеного конфлікту православних парафіян із настоятелем чи Волинською духовною консисторією або ж через одноосібний перехід у неонуїю парафіяльного священника. Проте в 1930-х рр. з'явилося декілька неоунійних осередків, ніяк не пов'язаних із раніше чинними тут православними парафіями. На відміну від католицької ієрархії, польська цивільна влада сприймала неоунійний рух неоднозначно, здебільшого сумніваючись у його доцільності, з огляду на те, що майже в усіх центрах неонуїї виникали заворушення на тлі взаємної неприязні між прихильниками православної та неоунійної парафій. Головною причиною таких конфліктів були, зазвичай, суперечки за храм, священницьке житло та парафіяльну землю.

Хоча на початку 1931 р. адепти неонуїї отримали свого єпископа, яким став висвячений у Римі Миколай (Чарнецький), вони залишались у повному підпорядкуванні католицьких єпископів-ординаріїв, адже, згідно з умовами укладеного 1925 р. конкордату між польським урядом та Ватиканом, греко-католицька духовна влада не мала права поширювати свій вплив за межі Галицької митрополії (Пилипів, І. 2013, с. 155). Тому всіма уніатами поза нею керували латинські єпископи, які мали повноваження відкривати неоунійні парафії й призначати туди клір, а Чарнецький тільки візитував неоунійні осередки та рукопокладал випускників Дубенської неоунійної семінарії. Відсутність адміністративної самостійності в уніатському середовищі вважали одним із чинників слабого розвитку неонуїї в Польщі й на Волині зокрема. Натомість, у православних колах такими причинами називали аморальність більшості священників, які перейшли з православ'я в неонуїю, та відсутність серед волинян реальних передумов для єднання з католицтвом, непопулярним серед корінних православних мешканців. Фактично, в усіх випадках ініціаторами переходу в неонуїю ставали нетверді у вірі парафіяни, які більше дбали про матеріальний зиск із цього. В будь-якому разі, напередодні Другої світової війни в неоунійному русі були помітні стійкі кризові явища: зменшувалася підтримка на неоунійних парафіях, не вистачало духовенства й охочих отримати духовний сан, не було підтримки від влади тощо.

На початок 1938 р. в Польщі діяли 43 неоунійні парафії (14 — у Волинському воєводстві, 11 — у Люблінському, дев'ять — у Поліському, п'ять — у Новоградському, три — у Білостоцькому та одна — у Віленському воєводстві). Загалом усіх навернених у неонуїю налічувалося 16 444, з яких на Волині було 7008¹. Але слід зауважити, що тут не взято до уваги парафії,

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie. 416: Ogólne sprawy wyznania katolickiego — obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) — normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw. K. 310–313.

відкриті для колоністів із Галичини, котрі з народження були греко-католиками. Таких релігійних осередків на Волині також діяло декілька — у селах Оздютичі й Бубнів Горохівського повіту, Жджари Володимирського повіту, Рафалівка Сарненського повіту, Антонівка Костопільського повіту.

Згідно з наведеною статистикою Міністерства релігійних визнань і народної освіти, на Волині в той час існували такі неоунійні парафії з відповідною кількістю вірних: с. Цегів Горохівського пов. (135), с. Дубечне Ковельського пов. (2000), м. Дубно (700), с. Гаї-Лев'ятинські Дубенського пов., с. Гумнище Горохівського пов. (250), м. Ковель (420), с. Краска Ковельського пов. (468), с. Великі Кусківці Кременецького пов. (185) м. Луцьк (200), с. М'ятин Рівненського пов. (1095), м. Рівне (100), с. Тутовичі Сарненського пов. (1100), с. Застав'я Рівненського пов. (150) та с. Жабче Луцького пов. (175)¹.

При цьому прихильникам неоунії вдалося зайняти колишні православні храми в селах Дубечне, Краска, Цегів і Гумнище. Колишній православний храм, який згодом став католицьким гарнізонним костелом, військова влада передала редемптористам східного обряду в м. Ковелі. В м. Дубно, де діяла єдина на Волині семінарія східного обряду, їй виділили колишній католицький монастир із храмом. Наданими від католиків каплицями уніати користувались у містах Луцьк і Рівне. Власні молитовні будинки вони побудували в Жабчому, Великих Кусківцях, М'ятині, Тутовичах та Застав'ї. Останній із них з'явився вже 1939 р. у с. Застав'я. Всі побудовані храми чи каплиці були дерев'яними, крім зведеного 1933 р. кам'яного храму в с. Великі Кусківці.

Конфліктів із православними в прихильників неоунії не виникало тільки в містах — у Луцьку, Ковелі, Рівному та Дубному, де було засновано зовсім нові неоунійні парафії, тоді як у всіх селах вони виникли на ґрунті побутових чи матеріальних конфліктів усередині православної парафії, яка в підсумку розколювалася на два ворожі табори, котрі постійно сварилися за парафіяльне майно. На 1939 р. більшість із таких суперечок вже залишилися позаду, але в затяжному конфлікті перебували селяни в Дубечному, де в 1930-х рр. обидві сторони ініціювали декілька десятків судових процесів, а 1937 р. відбулась остання невдала спроба православних силою повернути собі храм.

Більшість неоунійних осередків Волині виникли в другій половині 1920-х рр. — на початку 1930-х рр. У другій половині 1930-х рр. з'явилася тільки одна нова неоунійна парафія — в м. Рівному. Водночас, намагання відкрити центри неоунії в низці сіл завершилися невдачою, а декілька неоунійних парафій, які з'явилися одними з перших, припинили існуван-

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie. 416: Ogólne sprawy wyznania katolickiego — obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) — normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw. K. 312–313.

ня — у селах Озеро Луцького пов., Крутнів Кременецького пов. У Дубенській семінарії східного обряду навчалось лише по декілька вихованців на кожному курсі, які мали намір стати неоунійними священниками.

Отже, на момент початку Другої світової війни Неоунійна церква на Волині перебувала в стані стагнації, не знаходячи внутрішніх резервів для розвитку. Водночас, передумов для повного згортання тут неоунійного руху також не було.

Через декілька тижнів після початку польсько-німецької війни радянські війська ввійшли у східні воєводства Польщі, що завершилося приєднанням цих українських і білоруських територій до складу СРСР. Внутрішня політика нової влади значно відрізнялася від тієї, яка визначала життя волинян до осені 1939 р. В усіх сферах життя відбулися значні зміни, не оминули вони й релігію.

До кінця 1939 р. радянська влада ліквідувала основні місіонерські центри неоунії на Волині — Дубенську семінарію, монастир редemptористів у Ковелі та монастир капучинів у Любешові (останній перебував на Волині, але за міжвоєнної Польщі входив до складу Поліської єпархії з центром у білоруському Пінську).

Зокрема, в семінарії було конфісковано будинок із бібліотекою, сад, ділянку поля. Це означало ліквідацію семінарії, але, оскільки семінарська церква залишилась у вірян, то неоунійна парафія діяла в Дубному до 14 січня 1941 р., коли влада перетворила її на кінотеатр для військових (Скакун, Р. 2018, с. 160). На той час у ній служив випускник Дубенської семінарії 1939 р. Богумил Горачек¹, чех за походженням. Причина припинення діяльності семінарії східного обряду очевидна. Її точно пояснив радянський слідчий, який 1945 р. змусив заарештованого єпископа Миколая (Чарнецького) підписати вписані у протокол допиту від самого слідчого слова: «Кадри священників, які готувалися для роботи в СРСР, виховувалися в антикомуністичному дусі. Їм прививалися особливі знання в області знання східних обрядів, звичаїв, народів Радянського Союзу, російської і української мов»². Безумовно, саме так більшовицька система й оцінювала діяльність будь-якого релігійного закладу освіти. Ще до 1930-х рр. ліквідувавши всі богословські заклади всередині СРСР, влада не могла допустити, щоб такі існували на новоприєднаних землях. 1945 р. в директиві НКДБ УРСР про активізацію оперативної роботи й репресій стосовно католицького духовенства Дубенська семінарія була названа «школою агентів Ватикану»³.

¹ Dębowska M. Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944. Biały Dunajec-Lublin-Luck-Ostrógs, 2005. S. 25.

² Галузеви́й державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Спр. 68069-фп. Сліпий Йосип Іванович, Чарнецький Микола Олексійович та інші. Т. 4. Арк. 35–36.

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1. Київ, 2006. С. 384.

Невелике початкове училище існувало в монастирі капучинів східного обряду в Любешові. Приміщення цього монастиря влада також вилучила й перетворила на кінотеатр (Скакун, Р. 2018, с. 160).

Що стосується Ковельського монастиря редемптористів, які здійснювали пастирську опіку передусім над колоністами з Галичини, роз'їжджаючи в різні куточки Волині, а також утримували неоунійний центр у самому Ковелі, то вони теж не викликали довіри радянської влади. Дуже цікаво про цих місіонерів висловився 1945 р. ще один арештант НКДБ — Луцький католицький єпископ Адольф Шельонжек: «За відомостями, що надходили до мене з міста Ковеля від настоятеля парафії, мені було відомо, що редемптористи східного обряду займалися більше націоналістичною діяльністю, як уніатськими заходами. Монахи з ордену редемптористів східного обряду займалися проведенням націоналістичної агітації, спрямованої до створення так званої Самостійної України»¹. Втім, необхідно мати на увазі, що працівники радянських спецслужб могли сфабрикувати покази єпископа у своїх цілях.

Те, що Луцький єпископ давно мав доволі натягнуті відносини з редемптористами, хоча свого часу сам запросив їх на Волинь, добре відомо. Йому не подобалося, що ці місіонери сприяли збереженню в унії української ідентичності та не давали підпорядкувати течію польському впливу. Але це не подобалося й радянській владі, тому Ковельський монастир редемптористів був оцінений, імовірно, як один із націоналістичних осередків на Волині, що спричинило швидку націоналізацію його приміщення (Скакун, Р. 2018, с. 160). При цьому дехто з редемптористів знайшов можливість залишитись у Ковелі, хоча в органах НКВС свідчили, що «уніатська парафія повністю розвалилася, всі віруючі перейшли у православні парафії»².

Саме в Ковельському монастирі жив єпископ Миколай (Чарнецький), який напередодні війни виїхав до Львова й уже не повернувся. Якщо він і мав такий намір, то, дізнавшись про гоніння на редемптористів у Ковелі, на це не наважився. Хоча формально неоуніати й підпорядковувались, як зазначалося, католицькому єпископу, єпископ Миколай був серед них найбільш авторитетним. У 1930-х рр. він неодноразово відвідав кожную з волинських неоунійних парафій, також збирав неоунійне духовенство на наради, рукопостав усіх священників, які закінчили Дубенську семінарію. Тому виїзд владики за межі Волині дезорганізував місцевих уніатів, частина з яких не змогла побороти обставини й уберегти свою парафію.

Як не дивно, однією з перших припинила існування формально найбільша на Волині неоунійна парафія в с. Дубечне. Після приходу радянської влади місцеві мешканці без особливих проблем забрали в прихильників унії місцевий

¹ ГДА СБУ. Спр. 68069-фп. Т. 5. Арк. 248.

² Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1. Київ, 2006. С. 123.

храм, яким ті користувалися з 1927 р., і прогнали з села настоятеля неоунійної парафії священника Івана Волянина. Залишившись без підтримки поліції та Луцької біскупської курії, адепти неоунії в цьому селі не знайшли, що протиставити натиску православних, до яких щороку поверталось в цьому селі все більше і більше людей. Через певний час про неоунію в Дубечному забули, що підтвердило неодноразово висловлювані припущення, що людей тут у неоунії тримає тільки храм. Точно так само склалася доля неоунійної парафії в сусідньому з Дубечним с. Краска. Згодом єпископ Миколай (Чарнецький) скаже, що обидві ці парафії «відпали з церквами, що їх зайняли підступом православні»¹.

Крім цього, неоунія до 1941 р. зазнала на Волині ще низки втрат. Так, каплиці в Колодяжному й Тутовичах було перетворено на клуби, в Застав'ї та М'ятині — на магазини. Через високі податки припинили служіння і покинули парафії священник Федір Пасічник із Гаїв-Лев'ятинських та ієромонах Іліан (Гук) з Оздютичів, причому останній повернувся до православ'я, звідки й перейшов у неоунію ще в 1920-х рр. Також протягом 1939–1941 рр. у православ'я повернулися ієромонах Гамалііл (Перчеклей) та священник Андрій Вікторовський. Їх єпископ Миколай (Чарнецький) охарактеризує як таких, що «не мали вповні щирого намірення з'єднатися з вселенською церквою»².

Цікаво зауважити, що порівняно з наведеною статистикою на початок 1938 р., після встановлення радянської влади уніїні парафії на Волині, відповідно до нових даних УНКВС, були вже меншими. Так, парафія в Дубечному перед ліквідацією складалася з 500 осіб (1938 р. — 2000), а парафія в Ковелі — з 200 осіб (1938 р. — 420)³.

Як свідчить дослідник Р. Скакун, УНКВС по Волинській обл. взяло під ретельний контроль місцеве неоунійне духовенство, а також поставило за мету приєднати до православ'я парафії, які те очолювало. Це пояснювалося бажанням спростити контроль над церковниками в області й небезпекою залежності прикордонних уніатів від ворожого релігійного центру у Ватикані. Відомо, зокрема, що навесні 1941 р. ієромонах Серафим (Яросевич), колишній православний священник, отримав від Патріаршого екзарха західних областей України і Білорусі митрополита Миколая (Ярушевича), який проживав у Луцьку, листа з пропозицією повернутися до Православної церкви. Існував також намір завербувати луцького неоунійного священника Василя Артем'єва (Скакун, Р. 2018, с. 161–162).

В лютому 1941 р. нарком держбезпеки СРСР Всеволод Меркулов отримав доповідню з НКВС УРСР, в якій йшлося: «Отримувані дані з ряду УНКВС

¹ Правда про унію: док. і матеріали / голов. ред. Д. А. Яремчук, упоряд. Ю. Ю. Сливка [та ін.]. 3-є вид. доп. Львів: Каменяр, 1981. С. 326–327.

² Правда про унію: док. і матеріали / голов. ред. Д. А. Яремчук, упоряд. Ю. Ю. Сливка [та ін.]. 3-є вид. доп. Львів: Каменяр, 1981. С. 327.

³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1. Київ, 2006. С. 122–123.

Західних областей свідчать, що відхід від унії віруючих і парафій, які раніше належали до православної церкви, набуває ширших розмірів. Цьому також сприяє податковим заходам, у результаті яких окреме духовенство відмовляється від служби в церкві, залишаючи парафії. Практика керівників уніатської церкви прикріплення попів за сумісництвом до кількох церков підживляє їх авторитет в очах віруючих»¹. Тут ідеться не лише про неюнійні парафії Волині, але й про греко-католицькі Галичини.

Хоча представники радянських спецслужб вважали, що занепад неюнії — природний процес, адже за Польщі вона насаджувалася штучно, і була «дутим рухом» (Скакун, Р. 2018, с. 160), низка неюнійних осередків залишилися функціонувати передусім завдяки стійкості частини кліру. Ідентифікуючи себе більше з Унійною церквою, аніж із Католицькою, позбавлені безпосередньої духовної опіки Чарнецького священники почали за порадами їздити до Львова, де зустрічалися як із єпископом Миколаєм, так і з самим Галицьким митрополитом Андрієм (Шептицьким). Останній ще наприкінці 1939 р. призначив Чарнецького екзархом Волині, Полісся, Холмщини й Підляшшя. Тобто він ставав фактично владним архієреєм тих територій, на яких раніше був тільки апостольським візитатором. Таке призначення не було можливим до осені 1939 р., поки діяв згадуваний конкордат.

За словами єпископа Миколая, протягом 1940 р. до нього з повідомленнями про стан неюнійних парафій на Волині приїздили священники Йосип Гадуцевич, Іван Волянин, Роман Данилевич, Василь Грош, редemptористи з Ковеля. При цьому дехто просив про переведення на іншу парафію, оскільки боявся залишатися на Волині, а ще дехто отримав право залишити парафіяльну службу².

За даними єпископа Миколая, на момент вторгнення в СРСР гітлерівської армії в червні 1941 р. на Волині існували парафії чи хоча б місіонерські станиці у Ковелі, Ратному, Володимирі-Волинському, Оздютичах, Малих Голобах, Бубнові, Жабчому, Гумнищах, М'ятині, Застав'ї, Тутовичах, Антонівці, Малих Седлищах, Кадобищі та Великих Кусківцях. Обслуговувало їх 12 священників (Скакун, Р. 2018, с. 160). Втім, це не вичерпний перелік унійних осередків колишнього Волинського воєводства, які діяли на той час. Зокрема, не згадано про унійну парафію в Луцьку, тоді як її настоятеля Василя Артем'єва органи радянської влади зареєстрували серед служителів релігійного культу м. Луцька³.

Гітлерівську окупацію на Заході України зустріли загалом піднесено, сподіваючись на те, що німці повернуть право вільно сповідувати віру, яке відібрали більшовики. Якоюсь мірою ці розрахунки справилися, адже,

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1. Київ, 2006. С. 122.

² ГДА СБУ. Спр. 68069-фп. Т. 4. Арк. 25.

³ Державний архів Волинської області (Далі — Держархів Волинської обл.). Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 48. Списки церков і служителів культів м. Луцька. Арк. 6.

наприклад, німці дозволили відродити монастир редемптористів у Ковелі. З іншого боку, вони заборонили повертатися туди самому єпископу Миколаю (Чарнецькому), хоча він звертався по такий дозвіл до окупаційної влади в Рівне, повідомляючи про свої архієрейські повноваження¹. Тож владика виконував функції екзарха дистанційно, а заступником на Волині призначив одного з ковельських редемптористів — священника Михайла Пилоуха².

На Соборі екзархів у Львові в червні 1942 р. єпископ Миколай доповідав, що німецька влада прихильніше ставиться до православних, ніж до католиків, тому вона частіше відбирала в «латинників та уніатів» храми на користь православних. Отже, якщо у визнавців неоунії існували якісь мрії про те, що німці допоможуть їм повернути ті храмові будівлі, які вони втратили протягом 1939–1941 рр., то на це не варто було розраховувати. Водночас, як висловлювався екзарх Чарнецький, «не всьо пропало», адже в межах його екзархату залишалось 40 унійних станиць, 15 священників та двоє дяконів. Єдиним здобутком неоунії за рік радянсько-німецької війни в екзархаті стали п'ять нових священників, які приєднались з православ'я³.

Всі ці п'ятеро священників — Зіновій Бачинський, Микола Гарвасюк, Федір Людкевич, Леонтій Тиховський та Кіндрат Лавренчук — служили на Волині. При цьому останній у неоунію перейшов іще 1933 р., але не зумів налагодити взаємини з Луцьким біскупом Адольфом Шельонжеком, а тому до парафіяльного служіння як неоунійний священник зміг приступити вже після 1941 р., отримавши від Миколая (Чарнецького) парафію в с. Гнійне. Побував в унії колись і Леонтій Тиховський, але ще 1928 р. повернувся до православ'я.

Необхідно підкреслити, що дехто з неоунійних священників, які служили на Волині ще в довоєнні часи, ближче контактували не з унійним єпископом Чарнецьким, а з Луцьким католицьким біскупом Шельонжеком чи його деканами. Це могло пояснюватись як особистими переконаннями, так і більшою зручністю контактів, тим паче — за відсутності на Волині уніатського єпископа, котрий залишався у Львові. В Луцькій курії, зі свого боку, також не планували поступатися греко-католикам впливом на неоунійні осередки. Це добре видно, наприклад, із ситуації в Дубному, де наприкінці літа 1941 р. місцевий католицький декан випросив у німецькій комендатурі повернення вірним костелу, де раніше молилися семінаристи й члени неоунійної парафії. Луцький біскуп планував відновити тут Богумила Горачека, але той не зміг приїхати в Дубно, а наприкінці 1941 р. німці наказали знову звільнити костел, оскільки він виявився потрібен їм⁴. Підпорядковувалися католицькому біскупу

¹ ГДА СБУ. Спр. 68069-фп. Т. 4. Арк. 57.

² Правда про унію: док. і матеріали / голов. ред. Д. А. Яремчук, упоряд. Ю. Ю. Сливка [та ін.]. 3-є вид. доп. Львів: Каменяр, 1981. С. 326.

³ Правда про унію: док. і матеріали / голов. ред. Д. А. Яремчук, упоряд. Ю. Ю. Сливка [та ін.]. 3-є вид. доп. Львів: Каменяр, 1981. С. 327.

⁴ Dębowska M. Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944. Biały Dunajec-Lublin-Luck-Ostrógs, 2005. S. 25, 52.

й священники східного обряду Іван Волянин, Серафим (Яросевич), Микита (Денисенко-Курдибанський). Таке розділення не сприяло організаційній міцності й без того нечисленній неоунійній організації на Волині.

Трагічно склалася доля ієромонаха Серафима, який служив у с. Жабче. Оскільки в нього майже не було парафіян, наприкінці 1941 р. єпископ запропонував декану організувати для того матеріальну підтримку від навколишніх ксьондзів¹. Навесні 1943 р. у курії виникла думка перевести Яросевича в с. Тутовичі, де діяла більша неоунійна громада, але це не було реалізовано, можливо, через те, що він одночасно служив ще й у католицькому костелі сусіднього села. А в липні 1943 р. отець Серафим став жертвою нападу українських повстанців, які звинуватили його в контактах із поляками-щуцманами. Вбитого чи ще живого ієромонаха спалили в побудованій на початку 1930-х рр. для неоуніатів каплиці в Жабчому (Пушук, І. 2009, с. 87).

Того самого року на Волині були вбиті ще два священники, відомі за службою в східному обряді ще з довоєнних часів — Йосип Гадуцевич та Касіян (Чехович), котрого втопили у Стиру вояки УПА. В різних виданнях трапляються відомості й про смерть ієромонаха Микити (Денисенка-Курдибанського) з Тутовичів. Однак документи переконують тільки в тому, що на початку 1943 р. він збожеволів, і саме тому Сарненський декан пропонував єпископові перевести на його місце Яросевича, підкреслюючи Шельонжеку, що, якщо в місцевих селян не буде неоунійного священника, то вони підуть до православної церкви чи до протестантів, і їх єдність з Католицькою церквою буде втрачено².

Небезпека загинути від рук українських націоналістів висіла тільки над тими священниками східного обряду, які тяжіли до католицизму й ближче контактували з Луцькою курією, а значить — і поляками. Натомість, унійне духовенство, яке підпорядковувалося греко-католицькому центру у Львові, не мало проблем із повстанцями й навіть інколи тісно співпрацювало з ними. Таким був, наприклад, священник Роман Данилевич, який на початку німецької окупації став редактором української газети «Костопільські вісті», потім німці заарештували його за націоналістичну діяльність, а після втечі з-під арешту він пішов в УПА і став заввідділом просвітництва в Костопільській окрузі. Псаломник його довоєнної парафії в Малих Седлищах Микола Калачурка 1942 р. також пішов до повстанців³.

Після повернення радянської влади в межах Волинської та Рівненської обл. залишилися діяти тільки сім унійних парафій — у селах Гнійне, Гумнище, Оздютичі, Тутовичі, Кадобище, Жджари й Антонівка. При цьому в кількох із них ішлося винятково про вихідців із Галичини. Невелика група уніатів залишала-

¹ Dębowska M. Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944. Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostrógs, 2005. S. 50–51.

² Dębowska M. Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944. Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostrógs, 2005. S. 134–135.

³ ГДА СБУ. Спр. 68069-фп. Т. 4. Арк. 65.

ся також у Жабчому. В середині 1945 р., коли на Галичині розпочалася підготовка до так званого Львівського возз'єднавчого собору, було порушено питання про ліквідацію цих осередків і приєднання їх до Волинсько-Рівненської єпархії РПЦ. В серпні 1945 р. на нараді благочинних цієї єпархії було обговорено комплекс місіонерських заходів для приєднання унійних парафій до православ'я. Цей процес особисто контролював уповноважений Ради у справах РПЦ по Волинській обл., який, поза сумнівом, мав відповідні інструкції від керівництва, тому більше за інших уболівав за успіх православної місії серед уніатів, неодноразово даючи архієреєві рекомендації з цього приводу¹. Врешті, до кінця 1945 р. всі осередки неоунії на Волині було остаточно ліквідовано.

Отже, на час початку Другої світової війни на Волині діяло 14 неоунійних парафій, не рахуючи кількох осередків для колоністів із Галичини. На цей час Неоунійна церква загалом перебувала в кризі й мало розвивалася. З приходом радянської влади цю церкву одразу було позбавлено головних місіонерських осередків на Волині — Дубенської семінарії, Ковельського монастиря редemptористів та Любешівського монастиря капучинів. Розпалася також частина парафій, зафіксовано декілька переходів священників у православ'я. Одним із факторів ослаблення неоунійної організації на Волині став виїзд єпископа Миколая (Чарнецького) у Львів, що обмежило місцеве унійне духовенство в спілкуванні з єдиним архієреєм, який був у постійному контакті з неоунійним кліром Волині. Сподівання прихильників неоунії на те, що німецька окупація допоможе їм повернути хоча б довоєнні позиції на Волині, справдилися лише частково. Німці справді дозволили відновити діяльність Ковельського монастиря, але не допомогли відновити втрачені протягом 1939–1941 рр. парафії й не дали змоги Чарнецькому повернутися на Волинь. Внаслідок формального припинення чинності конкордату між урядом Польщі та Ватиканом митрополит Андрій (Шептицький) визнав за можливе поширити свій вплив поза межами Галичини, тому призначив єпископа Миколая (Чарнецького) екзархом на Волині та деяких інших землях колишньої Польщі. Через це неоунійний рух в умовах німецької окупації розвивався у двох напрямках: частина священників залишилась у підпорядкуванні католицького єпископа, а інші визнавали юрисдикцію Чарнецького. Таке розділення негативно впливало на міцність неоунійної організації. Тісні контакти прихильників єпископа з поляками визначило долю кількох неоунійних священників, яких убили 1943 р. українські повстанці. Натомість, дехто з кліриків, які тяжіли до греко-католицького релігійного центру, перебували в тісних контактах із УПА й навіть у підпіллі. Втрати серед священників, яких і так було обмаль, іще більше ослабили неоунійний рух на Волині, тож на час повернення радянської влади 1944 р. тут діяло тільки сім унійних парафій, причому частина

¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-393. Оп. 3. Спр. 2. Спр. № 2 таємного листування. Арк. 83, 86–87; Держархів Волинської обл. Ф. Р-393. Оп. 3. Спр. 3. Спр. № 2а таємного листування. Арк. 5–8.

з них — для вихідців з Галичини. В рамках підготовки з боку радянського уряду до возз'єднання уніатів із православ'ям на Галичині восени 1945 р., за сприяння органів влади, було ліквідовано і їх.

Бистрицька, Е. 2009. *Східна політика Ватикану у контексті відносин святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.)*. Тернопіль: Підручники і посібники.

Бошорків Б. 2005. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.

Ковалів, В.-Й. 2007. Ліквідація неоунії в Луцькій дієцезії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. Вип. 8. С. 271–288.

Крамар, Ю. 1998. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. Вип. 1. С. 68–73.

Крамар, Ю. 2015. Неоунійний рух на Західній Волині у міжвоєнну добу (1921–1939). *Студії і матеріали з історії Волині*. С. 206–215.

Кучерепа, М. 2010. Неоунія на Волині. *«Да всі єдино будуть»*. Міжнародна наукова конференція, присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині. Луцьк — Володимир-Волинський. С. 134–141.

Пилипів, І. 2013. Правовий статус Греко-католицької церкви в Другій Речі Посполитій (1925–1939 рр.). *Ефективність державного управління*. Вип. 34. С. 153–162.

Пушук, І. 2009. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Скакун, Р. 2007. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). *Ковчег*. Т. 5. С. 204–247.

Скакун, Р. 2018. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 роках. *Ковчег*. Т. 8. С. 72–189.

Стоколос, Н. 1999. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. № 4. С. 74–89.

Чорнописька, В. 2016. Специфіка канонічно-правового статусу «нової унії» в східних воєводствах Польщі (1923–1937 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. № 850. С. 307–316.

Bystrytska, E. 2009. *Skhidna polityka Vatykanu u konteksti vidnosyn sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Eastern Policy of the Vatican in the Context of the Holy See's Relations with Russia and the USSR (1878–1964)]*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [In Ukrainian].

Botsiurkiv B. 2005. *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950) [The Ukrainian Greek-Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)]*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainkoho katolytskoho universytetu. [In Ukrainian].

Kovaliv, V.-I. 2007. Likvidatsiia neounii v Lutskii diietsezii [Liquidation of the Neo-Union in the Lutsk Diocese]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: *Istorychni nauky*. Vyp. 8. S. 271–288. [In Ukrainian].

Kramar, Yu. 1998. Problema neounii na Volyni u mizhvoiennyi period [The problem of Neo-Union in Volyn in the Interwar Period]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: *Istorychni nauky*, Vyp. 1. S. 68–73. [in Ukrainian].

Kramar, Yu. 2013. Neouniinyi rukh na Zakhidnii Volyni u mizhvoiennu dobu (1921–1939) [The Neo-Union Movement in Western Volyn in the Interwar Period (1921–1939)]. *Studii i materialy z istorii Volyni*. S. 206–215. [In Ukrainian].

Kucherepa, M. 2010. Neouniia na Volyni [Neo-Union in Volyn]. «*Da vsy yedyno budut*». Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena istorii Hreko-Katolytskoi Tserkvy na Volyni. Lutsk — Volodymyr-Volynskiy. S. 134–141. [In Ukrainian].

Pylypiv, I. 2013. Pravovyi status Hreko-katolytskoi tserkvy v Druhii Rechi Pospolytii (1925–1939 rr.) [Legal Status of the Greek Catholic Church in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1925–1939)]. *Efektynnist derzhavnoho upravlinnia*. Vyp. 34. S. 153–162. [In Ukrainian].

Pushchuk, I. 2009. *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Horohivskiy raion [The Tragedy of the Ukrainian-Polish Confrontation in Volyn, 1938–1944. Gorohivskiy district]*. Lutsk. [In Ukrainian].

Skakun, R. 2007. «Nova uniiia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939) [«Neo-Union» in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1924–1939)]. *Kovchek*. T. 5. S. 204–247. [In Ukrainian].

Skakun, R. 2018. «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyshchi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1941 rokakh [«Watch over Your Brother»: the Agency of the Security Agencies of the USSR among the Greek Catholic Clergy in 1939–1941]. *Kovchek*. T. 8. S. 72–189. [In Ukrainian].

Stokolos, N. 1999. Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.) [Neo-Union as an Experiment of the Eastern Policy of the Vatican in Poland (1923–1939)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 74–89. [In Ukrainian].

Chornopyska, V. 2006. Spetsyfika kanonichno-pravovoho statusu «novoi unii» v skhidnykh voievodstvakh Polshchi (1923–1937 rr.) [The Specifics of the Canon-Legal Status of the «New Union» in Similar Voivodships of Poland (1923–1937)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhnika*. Serii: Yurydychni nauky. № 850. S. 307–316. [In Ukrainian].

УДК 314.151.3-054.73(477:430.129)«1945/1947»

DOI: 10.20535/2307-5244.58.2024.309255

A. Kokosh

ORCID: 0000-0003-4785-2190

Lviv Polytechnic National University

A. Д. Кокош

Національний університет Львівська політехніка

FORMATION OF UKRAINIAN DISPLACED PERSONS (DPs) IN POST-WAR BAVARIA, 1945–1947

Становлення спільноти українських переміщених осіб у післявоєнній Баварії 1945–1947

The modern world has encountered a problem of displaced persons and refugees. Due to wars and military conflicts, many people from all over the world are moving to European and American countries in search of places to live. DP status is one of the questions that European politicians try to resolve. However, this problem is not new for Europe. After World War II, European countries had